

PhDr. Zdeněk Beran, Ph.D., Mír a násilí v kontextu proměn společenského řádu pozdně středověkých Čech, Habilitační práce, Ústí nad Labem 2020, 323 stran, manuskript

Oponentský posudek

Jak sám autor v Úvodu své monografie píše, „*Předmět této práce představuje ochrana míru a regulace násilí a s tím související proces ritualizace, konvencionalizace a později také institucionalizace násilí spolu s akceptací a instrumentalizací mírových tendencí společenskými elitami v pozdně středověkém Českém království.*“¹ Základními pojmy, na kterých hodlá tyto transformace sledovat, mu jsou *záští*, resp. jeho německý ekvivalent *Fehde* a *zemský mír* či *landfrýd* (něm. Landfriede). Proklamovanému záměru odpovídá i členění práce. Po kapitole věnované stavu dosavadního výzkumu následuje část zabývající se jazykovým, především sémantickým rozbořením základní terminologie a dále věcně a chronologicky řazené oddíly pojednávající problematiku míru a regulace násilí postupně v evropském, středoevropském a českém kontextu. Autor se přitom pokouší aplikovat především komparativní postup s cílem jednak „*překonat limity striktního klasifikačního vymezení spojeného s užitou terminologií a (...) propojit jednotlivé skupiny pramenů pomocí obecně platných „průřezových“ principů*“, jednak „*identifikovat středoevropské paralely i specifika českého prostředí v oblasti zajištění bezpečnosti a péče o mír*“.² Zdeněk Beran tak dochází k závěru, že na přelomu středověku a novověku se postupně a pod vlivem zažitých historických zkušeností utvářela v české stavovské obci obecná politická kultura, v níž se prosazoval diskurs veřejného zájmu omezit a regulovat projevy veřejného násilí. Jednalo se přitom o proces, který se s větší či menší mírou obdobnosti odehrával i v širším středoevropském kontextu.

S autorovými závěry i metodologií, kterou zvolil, se lze v této perspektivě ztotožnit a dílo uvítat i jako cenný příspěvek k vývojové klasifikaci pozdně středověkých a raně novověkých forem státnosti, což je téma v historiografii sledované nejméně od poloviny minulého století, a kolega Beran dává správně najevo, že o tomto rozměru svého výzkumu ví. Máme ostatně co dočinění již se zkušeným badatelem, který se této problematice věnuje již delší dobu, systematicky a pravidelně publikuje. Předložená habilitační práce tak může být vnímána i jako logické završení jedné části jeho odborného života a tomu odpovídá, že sám její tvůrce v závěrečném shrnutí naznačuje též možnosti zacílení budoucího výzkumu. Zdeněk Beran má tedy jasno a bezpečně se orientuje. Přesto se však – možná překvapivě – domnívám, že je třeba

¹ Beran, *Mír*, s. 1.

² Tamtéž, s. 212.

několik otázek obecnějšího charakteru. Rad bych ale předem zdůraznil, že mají především diskusní charakter a nemají za cíl zpochybnit klíčové závěry této monografie. Jde mi spíše o to, aby kolega Beran ještě zvážil některé případné úpravy při konečné redakci textu před jeho publikováním.

Autor vychází z předpokladu, že vyjádřením ideálu nekonfliktního uspořádání středověké společnosti je triáda pojmů *ordo – pax – iustitia* a opírá se přitom o dřívější závěry Roberta Antonína,³ který se v tomto odkazuje k Augustinovi Aureliovi. Jenže situace je po mém soudu komplikovanější. Svátý Augustin se této otázky dotýká významně ve dvou svých dílech: *De civitate Dei* a *De ordine*.⁴ Vztah mezi uvedenými pojmy však nekonstruuje jako lineárně vzájemný, ale spíše hierarchický, takže řád (*ordo*) je vytvářen prostřednictvím udržování spravedlnosti (*iustitia*), která zajišťuje pozemský mír. A protože pozemská spravedlnost má k dokonalosti daleko, nejistý je i mír.⁵ Tak celému vztahu i rozuměla celá raně středověká Evropa minimálně do konce karlovské epochy. Ještě když se roku 829 vyslovovali preláti k způsobu vlády Ludvíka Zbožného, připomínali, že povinností panovníka je snažit se spravovat Boží lid spravedlivě, aby si zajistil mír a jednotu.⁶

Rozdíl se zdá být malý, ale důsledek je podstatný. Řád, jehož zjevným znakem je mír, spočívá na svornosti, jednotě, jednomyslnosti (*concordia*). V tomto smyslu je proto nejprve nezbytné zkoumat sémantické pole pojmu *ordo*, a především v kontextu onoho sjednocovacího úkolu panovníka, neboť – a v tom má Zdeněk Beran nesporně pravdu – středověký stát dlouho zůstával v možnostech omezit veřejné (a vlastně jakékoliv) násilí velmi limitován, a právě jednota (odpovídající navíc ideálu reprezentovaného obcí boží) byla vnímána jako nástroj k jeho regulaci. Druhou možností je prokázat, že vztah mezi uvedenými pojmy se ve srovnání s 9. stoletím změnil. Autor však nečiní ani jedno ani druhé. Místo toho se pokouší obhájit tezi o tom, že společenské elity legitimizovaly soukromé násilí principy stavovské či rytířské cti; pochopitelně, jde ovšem jednoznačně o mocenský diskurs, který využívá právě selhání panovníka a všech, kteří se o *ordo* měli postarat. Legalita soukromého násilí tedy neznamenala ještě jeho legitimitu, a to je okolnost, kterou autor díla nezvažuje rovněž. Zkrátka nezdá se mi úplně možné přistoupit k tomuto problému bez podrobnějšího rozboru středověkého teologicko-filozofického rozvažování na dané téma, a přitom se jednoduše opřít o tu část (post)moderní historiografie, která chápe násilí *bellatores* jako součást uplatňování moci a privilegium. Přehlíží se přitom, že otázky cti a odplaty

³ R. Antonín, *The Ideal Ruler in Medieval Bohemia*, Leiden: Brill 2017.

⁴ J.-P. Migne, PL 32 a 41.

⁵ Viz např. M. Oakeshott, *Lectures in the History of Political Thought*, Charlottesville: Academic Philosophy Documentation Center 2006.

⁶ MGH Concilia 2,2, s. 651: „*Regale ministerium specialiter est populum gubernare et regere cum equitate et iustitia et, un pacem et concordiam habeant, studere.*“

nesouvisely s formováním té či oné společenské skupiny, ale byly zakotveny obecně, a zde jako právo, v mentalitě každého svobodného, a to skrze kmenové kodexy. Současně ale bývá poukazováno na to, že právě toto právo se snažily, hned z kraje budování raného regna, zarazit královské redakce těchto svodů ve prospěch panovnické spravedlnosti.⁷

Druhým obecnějším problémem je vnímání epochy, v níž autor zkoumá otázky násilí a míru. Píše totiž: „*Institut landfrýdu ... nepředstavuje pouze právní prostředek, ale rovněž sociální fenomén typický pro období pozdního středověku.*“⁸ Vnímání posledních dvou posledních století středověku jako časového prostoru plného zcela specifických a jen pro ně typických jevů není novinkou. V posledním desetiletí však tento fenomén nabývá stále ostřejších kontur, ačkoliv k tomu není mnohdy pádný důvod. Jsem toho názoru, že se ani v tomto případě nejedná o maličkost. Spíše bychom se měli ptát (alespoň nejprve), zda a nakolik pojem sám neoznačuje prostředky a formy známé již z předcházejících staletí, identifikovatelné jen pod odlišnou terminologií. Máme-li totiž posoudit míru proměnlivosti „institucionalizace“ či „ritualizace“ násilí v čase a použít tento znak jako identifikátor transformace státu na konci středověku, je takový postup přímo žádoucí. Lze sice tvrdit, že „*Zášť a landfrýd spolu úzce souvisely a k jejich největšímu rozšíření došlo zhruba v období sledovaném v této práci,*“ avšak vymezíme-li problém obecněji, pak tenze mezi požadavkem veřejného řádu a faktem (soukromého násilí) je ve středověku neustále přítomná, stejně jako snaha násilí vytěsňovat. Do jaké míry je pod tímto zorným úhlem situace na konci středověku specifická, práce neodpovídá (tím nechci a priori tvrdit, že není).

Zdeněk Beran začíná řešit úkol, který si předsevzal, sémantickým rozborem centrálních pojmů. Jde zcela jistě o moudré rozhodnutí; příliš moudrý ovšem nejsem z přístupu, který pisatel zvolil. Namísto významové analýzy ústřední terminologie, tak jak ji lze hledat přímo v dobových pramenech, se v případě výrazu „násilí“ spokojil s výčtem podle Machkova slovníku, u dalších s převzetím interpretace ze současné odborné, avšak často obecněji zacílené literatury, nanejvýš pak sáhl, velmi extenzivně, k dobovým lexikonům (Veslavín). Výraznou výjimkou je významová analýza pojmů „odpověď“ a „moc“, kde autor sáhl po pramenech častěji systematictěji.⁹ Dospívá proto někdy k přinejmenším problematickým tvrzením, jejichž souvislost s českým prostředím se navíc těžko hledá, například: „*V karolinské době králové usilovali přimět zneprátelené strany ke smíru, k čemuž je motivovala křesťansko-antická představa o základní roli*

⁷ K. Modzelewski, *Barbarská Evropa*, Praha: Argo 2017.

⁸ Beran, *Mír*, s. 5.

⁹ Problémem ale zůstává, že se Z. Beran nepokusil nabídnout nějakou strukturu, která by vysvětlovala vzájemné vztahy mezi jednotlivými pojmy. Čtenář tak často tápe, zda pisatel zkoumá různorodou terminologii, anebo jde pro něj o (z části?) hierarchicky či například mírou obecnosti či rozsahem sémantického pole propojená označení.

panovníka – coby ochránce míru – a křesťanský požadavek na upuštění od msty. Zášť, které hluboce odpovídalo panujícím společenským strukturám a zakořenilo ve zvykovém právu, však nebylo možné jednoduše eliminovat.¹⁰ Jednak v karlovské epoše jsou výzvy k smíru obsaženy v kapitulářích a závěrech synod (*Concilia*), takže lze sotva hovořit o královské iniciativě – jedná se o konsensus elit. Zadruhé, pokud zášť vycházelo z práva odplaty zakotveného obecně v barbarských zákonících (pravděpodobně ano, ale tady nám chybí právě ta opravdová sémantická analýza pramenných textů), pak rozhodně nezakořenilo, ale spíše jde o proces transformace a odlišný diskurzivní rámec. Jinak řečeno, autorovi se nedaří příliš přesvědčivě vysvětlit přechod od individuálně vnímaného oprávnění zajistit si spravedlnost ke konceptu, kdy prosazení vlastního práva současně demonstrovalo sociální hierarchie a distribuci mocenských vztahů. Jak posléze uvidíme, má tento deficit ještě jednu příčinu. V každém případě, pokud je jedním z výsledků sémantické analýzy závěr na straně šedesát pět a šedesát šest,¹¹ pak – nerad to píšu – dospěl autor po velkém úsilí k více méně obecně již známému faktu, byť konstatovanému v jiných souvislostech.¹²

Dostáváme se tak k problému změny diskurzu o válce, míru a obecně násilí ve středověké společnosti. Zdeněk Beran správně postřehl, že je podmíněna mimo jiné i změnou postoje středověké morální teologie k takovým jevům, škoda jen, že jí nevyužil hlouběji. Pak by patrně nesáhl k poněkud nepřesným formulacím, jako například, že „*Bůh podporuje spravedlivé také násilím, čili že lze spoléhat na Boží pomoc ve válce*“.¹³ V zásadě jde však o spíše okrajový problém, protože tak či onak nelze předpokládat, že by se prostředí rytířů a pánů příliš zajímalo např. o názory Tomáše Akvinského. Zde lze počítat nanejvýš s nepřímými formami převzetí a důležitější roli sehrálo vytváření samotné autonomní rytířské kultury a zvyklostí. Jejich součástí bylo pochopitelně rovněž násilí a autor práce to i konstatuje s odvoláním na nedávné výzkumy. Jenže to je jen jedna stránka celé věci.

¹⁰ Tamtéž, s. 35.

¹¹ „*Negativní hodnocení tedy nebylo obsaženo v samotných pojmech označujících zášť a válku, ale bylo konstruováno zdůrazněním negativních aspektů vedeného boje. Je přitom jasné, že boj měl vždy obdobné atributy, ale právě zdůraznění jeho negativních prvků bylo užíváno jako odlišující prostředek evokující obecné představy nepřátel či kacířů. A: „Pojmy označující politické násilí se tedy ve středověku formovaly vlivem politické a sociální skutečnosti, vlivem neustálého rozlišování, aniž by původně byly nositeli normativně vymezeného negativního významu. Ten byl sdělení dodáván teprve sekundárními charakteristikami, které lze shrnout pod společné jmenovatele porušení rytířské etiky a zpochybnění společenského řádu. Nikoli užití násilí samo o sobě, nýbrž různé formy jeho společenské regulace obvykle zaštitěné a priori pozitivními maximami bonum commune, pax a fides, představovaly exkluzivní způsob vyjádření mocenské dominance. Důležitou součástí mocenského boje proto představovala marginalizace skupin (jinověrci, nižší společenské vrstvy, nepřátelské politické proudy etc.), jimž byl přístup k násilí upírán. Specifikem českých dějin pozdního středověku je husitské hnutí a vzepětí náboženských motivů. Kategorie náboženství, resp. konfese se promítla prakticky do všech sfér veřejného i soukromého života, včetně výše představených jazykových prostředků užívaných k diskreditaci nepřátel.“*

¹² Analogické úvahy např. B. Schnerb, *Les Armagnacs et les Bourguignons. La maudite guerre*, Paris: Perrin 1988.

¹³ Beran, *Mír*, s. 67.

Ta druhá měla být nepochybně řešena ve třetí kapitole práce, a pokud by se to bývalo podařilo, mohli bychom mít po ruce skutečně brilantní analýzu vzniku nového diskurzu, v němž násilí a moc vystupují jako reprezentativní charakteristiky sociální skupiny, která si tímto způsobem buduje svou prestiž, převahu a konečně zajišťuje tak i jistým, pro ni výhodným způsobem spravedlnost. Jenže už název kapitoly¹⁴ dokládá jisté nepochopení situace, protože stát je tu právě nejproblematictější kategorií. Další obsah této části díla je navíc vystavěn na memorování závěrů odborné literatury a autor více méně zcela rezignoval na jakoukoliv hlubší a systematictější analýzu a interpretaci příslušných pramenů. Je-li tu Duby, Contamine či Bloch tím jediným, s čím autor z francouzské literatury operuje, pak nezbyvá než říct, že pracuje sice s klasickou, avšak přeci jen již patinovanou produkcí.¹⁵ Lepší je situace, pokud jde o poměry ve středověké říši, jenže zas postrádám hluší pochopení říšských specifík ve srovnání s francouzským prostředím. Tak se stalo, že kapitola, jež mohla propojit rytířskou a šlechtickou kulturu českého a středoevropského pozdního středověku s jejími hlubšími celoevropskými kořeny a stereotypy, vyznívá poněkud do prázdna a čtenář si klade otázku, proč tu vlastně je. Zdeněk Beran tak sice po právu může poukazovat na to, že i v nejtemnějších okamžicích husitských válek si aristokraté na obou stranách uchovávali smysl pro čest a jistou kurtoazii, či že husitství přinášelo myšlenku přecházet od krátkodobějších příměří k déle trvajícím mírům,¹⁶ i k posouzení skutečného významu a funkce takových postojů však chybí širší zařazení do kulturních souvislostí středověkého světa jak v diachronním tak synchronním smyslu.

Tím se dostávám k poslední významné výhradě, totiž způsobu, jakým Zdeněk Beran používá srovnávací metodu. Ku podivu diachronní komparaci se téměř vyhýbá, ačkoliv v některých případech by se přímo nabízela. Tak například organizování landfrýdů v polipanském období by bylo vhodné porovnat s dochovaným materiálem k božím mírům, neboť v obou případech je tu společný princip, že pax Dei supluje pax regis. Dalo by se tak možná skutečně dojít k specifickým charakteristikám pozdě středověkého a českého prostředí. Na druhou stranu je práce v hojně míře prostoupena synchronní komparací; českému království tu jako objekt srovnání slouží především středověká říše. Nejsem si ovšem jist touto cestou už jen z obecných důvodů, protože jde o nesouměřitelné celky z hlediska správního uspořádání a pozice panovníka vůči politické reprezentaci. Přitom tento rozdíl s časem spíše zvětšuje. Víím ovšem, že takto

¹⁴ Vývoj ochrany zemského míru a regulace záští ve středověku se zaměřením na vybrané evropské státy, Tamtéž, s. 85.

¹⁵ Když už, čekal bych reflexi např. D. Barthélémy, *La Mutation de l'an mil a-t-elle eu lieu? : servage et chevalerie dans la France des xe et xie siècles*, Paris: Fayard, 1997 nebo Týž, *L'An mil et la paix de Dieu : la France chrétienne et féodale (980-1060)*, Paris: Fayard, 1999. Kde je J. Flori, *La Guerre sainte : la formation de l'idée de croisade dans l'Occident chrétien*, Paris: Aubier, 2001 či T. Gergen, *Pratique juridique de la Paix et Trêve de Dieu à partir du concile de Charroux (989-1250)*, Frankfurt am Main: Lang, 2004? Jde jen o výběr.

¹⁶ Beran. *Mír*, s. 71.

postupují mnozí jiní historikové; nemohu to proto mít kolegovi Beranovi úplně za zlé. Očekával bych však, že autor, než ke komparaci přistoupí, se vyrovná s některými otázkami. Již „ústavní“ uspořádání českého státu na konci středověku a problém reformy říše tvoří jistý zádrhel. Bez jeho vypořádání totiž nelze zcela automaticky předpokládat, že se pohybujeme ve srovnatelných státních prostředích, v nichž mír a násilí sehrávají obdobné funkce, zejména máme-li na mysli roli a možnosti suverénů.¹⁷ Druhým problémem je náboženské prostředí. Autor monografie používá zcela automaticky termín konfese a vychází z předpokladu, že v obou případech se jedná o státy s lidem dvojího vyznání. V konfesním smyslu je ale takto možno uvažovat pouze v případě říše, která se ale po mém soudu v diskurzu o užití násilí vyrovnává se zcela jiným problémem než české království. Proto augšpurský mír řešil otázku zemského míru jako samostatnou, oddělenou od konfesních poměrů, protože konfesní uspořádání mělo rovněž zemský rámeček a logicky vplynulo do politického uspořádání (pozdější *cuius regio eius religio*).¹⁸ Takový postup v českém království ze zřejmých důvodů možný nebyl a touto skutečností je si možné vysvětlit neustálé prolínání diskurzu o násilí do roviny soukromého práva, veřejných, konfesních či dokonce „mezistátních“ vztahů. Zdeněk Beran tyto rozdíly sice registruje, ale nepokouší se je zřetelně vysvětlit. Přesto však tento problém evidentně tuší; jinak by totiž při svém posledním, zdařilém srovnání funkčního obsahu landfýdů nepřistoupil ke komparaci po jednotlivých sousedních zemích a říšských knížectvích.

Co říci závěrem? Předně bych rád zdůraznil, že by pod výhradami předcházejících stran neměla zaniknout strana první: Monografie Zdeňka Berana obsahuje řadu zajímavých a inovativních tvrzení a souvislostí. Učiněné výtky reagují spíše na skutečnost, že zkušený a své věci znalý badatel z mého pohledu některé, zejména obecněji zacílené pasáže pojednal s menší přesností, než bych čekal. (Ale uznávám, že jde o subjektivní dojem.) Nabízí se i otázka, zda by si finální text nezasloužil částečně jinak organizovat. I tak ale máme před sebou původní a zajímavou monografii, která do problematiky povahy pozdně středověkého státu přináší celou řadu nových podnětů, a to minimálně v středoevropském kontextu.

¹⁷ Postrádám zejména shrnující reflexi výsledků německé diskuse v pracích P. Morawa (např. *Königliche Herrschaft und Verwaltung im spätmittelalterlichen Reich (ca. 1350-1450)*. In: R. Schneider, (Hrsg.): *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*. Sigmaringen: Thorbecke 1987, S. 185-200) či K.-F. Kriegera (*König, Reich und Reichsreform im Spätmittelalter*, München: Oldenbourg, 2005) nebo H. Angermeiera (*Die Reichsreform. 1410–1555. Die Staatsproblematik in Deutschland zwischen Mittelalter und Gegenwart*, München: Beck, 1984 resp. *Reichsreform und Reformation (= Schriften des Historischen Kollegs 5)*, München 1983. Přitom předkladatel práce tyto historiky zná a s jejich jinými, zejména k landfýdům zaměřenými díly bezpečně pracuje.

¹⁸ Např. A. Kohler, *Karl V. 1500-1558. Eine Biographie*, München: Beck 1999.

Konstatuji rád, že předložená monografie Zdeňka Berana splňuje nároky kladené v obvyklém smyslu na habilitační práce v oboru historie a doporučuji ji proto k úspěšné obhajobě.

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'V. Drška', written in a cursive style.

doc. PhDr. Václav Drška, Ph.D.

V Kolíně a Ústí nad Labem 25. února 2020

